

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NƏVAİ RUHU, CIĞATAY VƏ QƏDİM ÖZBƏK DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fil.e.d. prof. İsmayıl KAZIMOV

AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin müdiri

Mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com

Azərbaycan/ Bakı

Nömrə: 050 3756559

Fil.ü.f.d. Dilbər CƏMALİ

AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsini aparıcı elmi işçisi

Mail: dilber.mehdiyeva@gmail.com

Azərbaycan/ Bakı

Nömrə: 0554309764

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14806414>

Xülasə: Özbək xalqı ilə Azərbaycan xalqının əsrlər boyunca davam edən tarixi münasibəti türk xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyətlərini ayrılmaq dərəcədə yaxınlaşdırmış olduğundan hər iki ölkənin yetirdiyi böyük istedadlar hər iki xalq üçün əziz sayılmışlar. Dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin ədəbi təsiri Azərbaycan ədəbiyyatında da özünü göstərmişdir. XXI yüzildən bəri bu təsir Kişvəri, Füzuli, Əmani kimi şairlərimizin yaradıcılığında təzahür edir. Azərbaycanın bir çox sənətkarları Nəvainin güclü təsiri altında bəzi əsərlərini, hətta ciğataq dilində yazmışlar. Bunlardan Abdulla bəy Asi, Həsən Qarabaği və başqalarını göstərmək olar. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai ruhu, ciğataq və qədim özbək dilinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Nəvai, ciğataq, özbək dili, Azərbaycan ədəbiyyatı və s.

Xulosa: O'zbek xalqi bilan ozarbayjon xalqi o'rtasidagi ko'p asrlik tarixiy aloqalar turkiy xalqlar adabiyoti va madaniyatini bir-biriga yaqinlashtirgani uchun har ikki davlatning buyuk iste'dod sohiblari har ikki xalq uchun ham aziz hisoblangan. Ozarbayjon adabiyotida daho o'zbek shoiri Alisher Navoiyning adabiy ta'siri ham o'zini namoyon qildi. XXI asrdan boshlab bu ta'sir Kishvari, Fuzuliy, Omoniy kabi shoirlarimiz ijodida namoyon bo'la boshladi. Ozarbayjonning ko'plab ijodkorlari o'z asarlarini Navoiyning kuchli ta'sirida hatto chig'atog' tilida ham yozganlar. Ulardan Abdulla Bey Asi, Hasan Qorabog' va boshqalarni nomlash mumkin. Maqolada ozarbayjon adabiyotida Navoiy ruhi, jig'atog'i va qadimgi o'zbek tilining xususiyatlari o'rganildi.

Tayanch so'zlar: Navoiy, chig'atoy, O'zbek tili, Ozarbayjon adabiyoti va b.

Summary: Since the centuries-long historical relationship between the Uzbek people and the Azerbaijani people brought the literature and culture of the Turkic peoples closer to each other, the great talents of both countries were considered dear to both peoples. The literary influence of the genius Uzbek poet Alishir Navain has also manifested itself in Azerbaijani literature. Since the 21st century, this influence has been manifested in the works of our poets such as Kishvari, Fuzuli, and Amani. Many artists of Azerbaijan wrote some of their works under the strong influence of Navai, even in Chigatag language. Among them, Abdulla Bey Asi, Hasan Karabakh and others can be mentioned. In the article, the features of the Navai spirit, Jighatag and the ancient Uzbek language in Azerbaijani literature were investigated.

Keywords: Navai, Jagatai, Uzbek language, Azerbaijani literature etc.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Məşhur Azərbaycan alimi Həmid Araslı yazır ki, "...biz Nəvai irsini və həyatını tədqiq edərkən onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə hələ uşaqlıqdan bağlı olduğunu görürük. Nəvainin doğulduğu Herat şəhərində Azərbaycanın məşhur şairi Qasim Ənvar yaşayırdı. Nəvai hələ dörd yaşlı bir uşaq ikən Ənvarın əsərlərini əzbər bilirmiş. Budur, Nəvai özü çox sevdiyi həmin sənətkar haqqında "Məcalisün-nəfais" adlı əsərində belə məlumat verir: "Əmir Qasim Ənvar- hərçənd aləminin mərtəbəsi şairlik payəsindən yuxarıyaq və vəlayət əhli zümrəsində vəsfədən tısqarıyaq, amma cün həqayiri məarif ədasidə nəzm libası dilpəzirrağ üçün, iltifat qılır irkan durlar həmin cəhətidən bu müxtəsər alarının ismi bilə ibtida qırıldı...." [1, s.660 [732 s.]

Nəvainin Ənvar barədə verdiyi bu bilgi onun, öz təzkirəsini Ənvarın adı ilə başlaması özünün onun əsərləri ilə tərbiyələndiyini söyləməsi Nəvai yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm rol oynadığını göstərir. Nəvai təkcə Qasim Ənvardan deyil, klassik Azərbaycan şairləri İ.Həsənoğludan, İ.Nəsimidən də dərinlən öyrəndiyini, onların yaradıcılığından sevgi ilə faydalanmasını qeyd etmək olar. Nəvai dilində işlənmiş Azərbaycan sözləri bu fikri təsdiq edə bilər.

Dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin ədəbi təsiri Azərbaycan ədəbiyyatında da özünü göstərmişdir. XYI yüzildən bəri bu təsir Kişvəri, Füzuli, Əmani kimi şairlərimizin yaradıcılığında təzahür edir. Azərbaycanın bir çox sənətkarları Nəvainin güclü təsiri altında bəzi əsərlərini, hətta cığataq dilində yazmışlar. Bunlardan Abdulla bəy Asi, Həsən Qarabaği və başqalarını göstərmək olar. Təkcə onu demək kifayətdir ki, özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələrindən danışdıqda ilk növbədə Nəvai və Füzulinin adını şəkirik [2.6].

Nəvaidən üç yüz il əvvəl Azərbaycanın dahi şairi Nizami tərəfindən yazılmış "Xəmsə"yə cavab olaraq türk-cığataq dilində belə böyük əsəri ilk dəfə Ə.Nəvai qələmə almış və dünya xəzinəsinə qiymətli bir töhfə vermişdir. Məsihinin "Vərqa və Gülşə" poemasında Azərbaycan dilindən uzaqlaşma özbək ədəbi dili faktlarına geniş yer verilməsində də özünü göstərir. Görünür, bu cəhət XY-XYI əsrlərdəki klassik poeziya dilinə yaxınlaşmaq cəhdi ilə bağlıdır. Qəribədir ki, özbək-cağatay dil elementləri Azərbaycan xalq dilinə geniş yer verən M.Əmaninin dilində də var. Hesab etmək olar ki, XYI əsrin sonu və XYII əsrin əvvəllərində cağatay dilinə fəal müraciət təkcə o dövrün Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə deyil, həm də Füzuli dövründən uzaqlaşdıqca klassik poeziya dilinin akademizmini qorumaq, özünü daha çox füzuliçi kimi qələmə vermək meyilindən gəlir (Nəsimi, Kişvəri, Xətai və başqalarının dilindəki cağataizmləri xatırla).(*Cığayaq və qədim özbək dili termini hazırda orta əsr özbək ədəbi dili termini adı altında işlənir.*)

Orta əsr Azərbaycan ədəbi dili, eləcə də cığataq və qədim özbək dilinin təsirinə məruz qalmışdır. "Cığatay şeir dili öz sərhədlərindən kənara çıxmağa başlamış,

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

sonralar başqa türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan yazılı ədəbi dilinə təsir etmişdi. Bunun nəticəsində də Azərbaycan ədəbi dili tarixində yüksək mərhələlərdən olan orta əsr şeir dilində (Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli) cığatay şeir dilinin bəzi qrammatik formaları üslubi ənənəyə çevrilmişdi [3.85]

Dərin siyasi, ictimai-iqtisadi kökləri olan belə bir cəhət müxtəlif səbəblərlə yanaşı, o cümlədən XY əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nümayəndələrinin (Bəsiri, Kişvəri, Ziyayi, Xülqi, Allahi, sonralar Şah İsmayıl sarayına yaxın olmuş Şahqulu bəy, Süsəni bəy, Pəri Peykər və b.) Əlişir Nəvai və Hüseyn Bayqaranın başçılıq etdiyi Herat ədəbi məktəbində təhsil almaları ilə əlaqədardır. Nəvai ədəbi məclisindən çıxmış bu sənətkarlar vətənə döndükləri zaman Azərbaycan ədəbiyyatına Nəvai ruhunu, cığataq və qədim özbək dilinin xüsusiyyətlərini gətirmişlər. Nəvai və adlarını çəkdiyimiz Azərbaycan şairlərinin əsərlərində oxşar motivlərə rast gəlmək olur. Həmin əsərlərin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onlar dilə, sözə yüksək qiymət verirdilər, onun təsir gücündən, qüdrətindən bəhs edirdilər.

Özgə adın çəksə hərgah kaş lal olsun dilim,

Özgə bir dil həm ki, zikrin aşıkara eyləsə! [Nəvai, s.18]

Surət əhlinə padşahlıqdan,

Hansı məclisdə kim, eşitdin söz,

Bil ki, söz sənə əmanətdir,

Sən onu özgə yerdə nəğl etsən,

Bu, əmanətə bir xəyanətdir. [Nəvai, s.87]

Kişvərinin sözüdür inci, onu sındırmagil,

Kim, bəhasından düşər, çün daneyi-inci sına (Kişvəri)

Sözdən böyük ustalıq və məharətlə istifadə edib, hər sözü öz yerində, müxtəlif məqamlarda işlətməyi bacarıblar.

Nəvai-Nizami. Böyük özbək xalqının dahi sənətkarı Ə.Nəvainin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından bağlıdır. Nəvai Nizami mövzusunda “Xəmsə” yazmışdır. Amma “Xəmsə” yaradanların hər biri mövzuya özünəməxsus bir üslubda, tərzdə yanaşmış, süjeti orijinal şəkildə inkişaf etdirmişlər. Bu məsələni biz uzatmaq istəmirik. Həmid Araslı “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində Nəvainin Nizami mövzusunda yazmış olduğu “Heyrəyül-əbrar”, “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Səb,eyi səyyar”, “Səddi-İsgəndər” əsərlərinin təsir dairəsini yüksək səviyyədə təhlil etmişdir.

Beləliklə, Nəvai Nizami məktəbinin görkəmli davamçısı kimi, Nizami mövzularını özünəməxsus tərzdə işləmiş və mövzunu inkişaf etdirmişdir.

Nəvai-Füzuli.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Füzuli yaradıcılığı Nəvai yaradıcılığına çox yaxındır. Füzuli yaradıcılığı Nəvai yaradıcılığına öz müsbət təsirini göstərmişdir. M.Füzuli “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin müqəddiməsində yazır ki:

*Olmuşdu Nəvaiyi-söxəndan,
Mənzuri-şəhanşahi-Xorasan.*

M.F.Axundov Nəvaini “Səramədi-füzəlayi-əsr” adlandırmışdır. O, Nəvaini Nəsrəddin Tusi və Nizamülmülk kimi məşhur alimlərlə bir sırada yada salmışdır.

Nəvai-Kişvəri

XY əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadadlı lirik şairi Kişvəri özünü müasiri, türk-özbək ədəbiyyatının alim-mütəfəkkir şairi, türk dilində “Xəmsə” müəllifi Əlişir Nəvai ilə müqayisəyə layiq bilərək yazır:

*Kişvəri şeiri Nəvai şeirindən əksig iməz,
Gər bəxtünə düşsəydi Sultan Hüseyni-Bayqara.*

Deməli, Kişvəri dəqiq başa düşmüşdür ki, bədii dili işləyən, hazırlayan, üslubla zənginləşdirib ucaldan şəxsiyyəti tarixi-siyasi şərait, bilavasitə dövlətçilik yetişdirir. Bu, həqiqətdir ki, Nəvai hökmdar Hüseyn Bayqaranın sarayındakı qayğı ilə yazıb-yaratmaq imkanı qazandı və bildiyimiz yüksəkliyə qalxdı. Şərqdə Türkcəstan türkcəsində Əlişir Nəvainin gördüyü işi, dil üçün etdiyini Qərbdə, oğuz türkcəsində Məhəmməd Füzuli icra elədi, yerinə yetiddi. O, XVI əsr Azərbaycan tarixinin, Səfəvilər dövlətinin yetirməsidir. [4.230 [476 s.]

Nəvai-Əmani

Nəvai kimi Əmaninin də əsərləri dil tariximiz üçün də maraqlıdır. Həmin əsərlər Nəsimi ilə başlayıb Xətai yaradıcılığında əsaslandırılan yeni ədəbi bir üslubun davam və inkişafıdır. O, şeirlərində Nəvai kimi son dərəcə nikbin və həyatla bağlı sənətkar olmuşdur.

Böyük Azərbaycan şairi **M.P.Vaqifə** təsiri açığıdakı misralarda görünür:

*Göz yaxşı, qaşın yaxşı, qabağın yaxşı,
Üz yaxşı, yanaq yaxşı, dodağın yaxşı,
Bel yaxşı, bədən yaxşı, buxağın yaxşı,
Bir-bir nə deyim-başdan ayağın yaxşı. (s.86)*

Nəvai- Abdulla bəy Asi

Abdulla bəy Asinin güclü şair təbi olub. Güclü qəzəllər yazmışdır. O, eyni zamanda kövrək, qəmli, hüznü mərsiyələr də qələmə alıb. Onun türk, cığataq dilində yazdığı əsərləri heyranımızdır. Şair qafiyə, təşbeh ustasıdır. Onun bir sıra əsərlərində, xüsusən də “bəhri-təvillər”ində daxili qafiyələr və təşbehlər sistemi o qədər mükəmməldir ki, yaxşı mənada oxucusunun qanını dondurur:

Saqiya, ey buti-zərrinkəmərü sərv-i-səmənbər,

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

*Sənəmi-qönçədəhan, simbədən, mahi-münəvvər,
Üzü lalə, gözü alə, dodağı qəndi-mükərrər,
Dolanıç başına, bəsdır bu təğafül, bu təkahül,
Yetişib fəslı-bahar, aşdı bu gün lalıvü-sünbül,
Ucalıb cəhcəhi bülbül, yetişib göylərə qülqül,
Açılıb nəştərəni gül, səməni mövrədi qərənfil,
Qəm əglindən tutulub dil, tutuban bəzmdə mənzil,
Tökə yağ işrə gün mül, necə mül, vəh-vəh-vəh,
Ruhi-rəvan, rahəti-can, ləli Bədəxşan,
Nəçidir abi-bəqa, şəhdi-müsəffa, onun əksində biveyda,
Olub ecəz—Məsiha, eyləyir mürdələr əhya, çata bilməz ona əsla (5, s.105-106*

(373 s.)

Nəvainin aşağıdakı misrası da, saqiya müraciətlə başlayır:

Saqi, mey

Saqiya, mey ver ki, hicranın gəmindən çün məni

Qurtaran, azad edən peymanı oldu aqibət. (s.75)

Nəvai-Həsən Qarabağı.

Qarabağ ədəbi mühitinin yetişdirdiyi görkəmli sənətkar Həsən Qarabağı Nəvainin bütün əsərlərini mütaliə etmişdir. Nəvainin təsiri ilə heyrətamiz qəzəllər, mərsiyələr yaratmışdır. Mirzə Həsən Yüzbaşov ərəb-fars və rus dilləri ilə yanaşı, özbək dilini də bilmişdir. Buna səbəb onun məşhur özbək şairi Əlişir Nəvaiyə olan sevgisidir. Şair gənc yaşlarından Nəvainin əsərlərini mütaliə etmiş, mütaliə edə-edə özbək dilini öyrənmiş və türk dünyasının ən böyük şairlərindən biri olan Nəvaiyə nəzirələr yazmışdır. Həmin nəzirələr Həsən Qarabağının yaradıcı ilhamının çiçəklənməsinə, şair təbinin işıqlanmasına səbəb olmuşdur. Nəvaiyə yazdığı nəzirələrdə bu ənənə qətiyyən pozulmamış, Nəvai dil və üslubuna xələl gətirməmişdir.

Çox cəfalar çəkdim, ey dil kim, yetəm cananə mən,

Yetmədim cananə axir, ta yetişdim canə mən.

Bağlıdır könlüm səri-zülfünə bir leylivəşin,

Xalq ara Məcnunsifət oldum, əcəb divanə mən. [6, s.55, 184 s.]

Nəvai şeirlərində yalnız Sədi, Hafiz, Cami və Füzuli kimi cahanşümul sənətkarlarla müqayisə edilə bilər.

Nəvaişünasların fikrincə, onun on bir min qəzəli olmuşdur. Lirik şeirləri 4 cildə, “Xəzənnül-məani” (“Mənalər xəzinəsi”) divanı.

Ə.Nəvai insanın mənəvi aləmini bütün parlaqlığı ilə son dərəcə bədii və şairanə tərənnüm etmişdir.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

References:

1. Araslı H.. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, 731 s.
2. Nəvai, Ə. Şeirlər Bakı, Gənclik, 1973, 95 s.
3. Əlizadə, S. “Şühədanamə”də adlar. (isim, sifət, say, əvəzlilik). Nam dis. Bakı, 1966, 22 s.
4. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, “Elm”, 2012, 476 s.
5. Kərimov, R. Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, “Nurlan”, 2009, 235 s.
6. Yüzbaşov, Mirzə Həsən Qarabaği. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şuşa”, 2000, 276 s.